

**BOGUMIŁ SZCZUPAK**  
**ARTUR OCHOJSKI**

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach

## **KAPITAŁ TERYTORIALNY W GOSPODAROWANIU PRZESTRZENIĄ. PERSPEKTYWA REGIONALNA**

**Abstract: Territorial Capital in Spatial Economy. Regional Perspective.** Regions compete in different products and geographical spaces. Urban areas provide various possibilities for growth and development based on tangible and intangible resources. Territorial capital is seen as the foundation of stable and successful growth. Not all territorial development policies prove successful. Public and private investment disparities emerge and thus, spatial planning and strategic development planning need integration in a common approach based on the territorial capital.

**Key words:** Competitiveness of territories, public and private investment imbalances, territorial capital.

### **1. Mechanizm konkurencyjności jako podstawa wyjaśniania procesów rozwojowych i zagospodarowania przestrzennego**

Dotychczasowe nurty badań regionalnych objaśniały wiele specyficznych relacji między konkurencyjnością a rozwojem regionalnym. Martin za kluczowe dla wyjaśniania procesów konkurencyjności wskazuje trzy kwestie: specjalizację regionu, korzyści aglomeracyjne oraz środowiska innowacyjne. Tym samym uznaje, że u podstaw koncepcji konkurencyjności regionów powinny alternatywnie znaleźć się: wyspecjalizowana baza ekonomiczna na rzecz eksportu, dynamika przychodów aglomeracji/regionu oraz centra wiedzy zakorzenione w aglomeracjach/regionach [por.: Martin 2005]. Na gruncie polskim, szeroko zakrojone studia z tego zakresu pod kierunkiem Klasika skoncentrowane były na podejściu strategicznym i pokazywały, w jaki sposób konkurencyjność jako koncepcja może być wykorzystywana przy formułowaniu strategii rozwoju miast i regionów. Studia te łączono z wizją strategiczną

regionu przedsiębiorczego i trwałego rozwoju [Klasik 2006]. Badania te ukazywały możliwości zastosowania koncepcji konkurencyjności i koncepcji przedsiębiorczości w działalności sektora publicznego z takim założeniem, że gospodarowanie dobrami publicznymi możliwe jest z wykorzystaniem dorobku gospodarowania dobrami prywatnymi. Chociaż sygnowano przestrzenny wymiar rozwoju regionalnego [Klasik 2002], to jednak nie do końca wskazano na znaczenie mechanizmów konkurencyjności dla efektywności gospodarowania przestrzenią.

W dorobku literatury światowej znane są zastosowania sektorowej koncepcji konkurencyjności do wyznaczenia regionalnej przewagi konkurencyjnej. W tym ujęciu wyznacznikami regionalnej przewagi konkurencyjnej według Portera [1994, 2008] są:

- warunki użytkowania i dostępności czynników produkcji, jako trwałe potencjalne źródło dochodów i kreowania wartości dodanej użytkowane w sposób powtarzalny, dostarczane przez rynki czynników produkcji, które są organizowane przy współudziale sektora publicznego;
- warunki popytu rozumiane jako innowacyjny rynek kreowany przez coraz bardziej wymagających konsumentów oraz przedsiębiorców mających wolę udoskonalania procesów produkcyjnych, organizacyjnych i technologicznych, bardzo często przyciągających przedsiębiorców z innych sektorów do miejsc ich lokalizacji na rzecz wzmacniania rozwoju innowacyjnych rynków;
- warunki rozwoju sektorów pokrewnych (wspomagających) dających podstawę ujawniania nowych możliwości dostarczania produktów lub usług, a po stronie konsumentów dające możliwości powiększania swobody wyboru produktów lub usług (tworzenie społeczności kreatorów i użytkowników produktów);
- warunki wyznaczające powstawanie i organizowanie firm oraz zarządzania rynkami wspierającymi znoszenie ryzyka działalności gospodarczej.

Przyjmuje się następnie, że każda z tych grup warunków koniecznych dla wzrostu konkurencyjności regionalnej wymaga działań wspierających. Formy działań wspierających mogą być organizowane w postaci zterytorializowanych środowisk przedsiębiorczości [Jewtuchowicz 2005]. Jednak w tym nurcie rozważań nie wykazuje się w sposób wystarczający związek mechanizmu konkurencyjności z zagospodarowaniem przestrzennym. Przyjęto *a priori*, że zterytorializowane środowiska przedsiębiorczości mogą tworzyć określone formy przestrzenne; regionalne lub lokalne [por. na ten temat: Szczupak *et al.* 2005]. Skierowano szczególną uwagę na mechanizm wzrostu innowacyjności rozumiany jako dynamika zterytorializowanych środowisk przedsiębiorczości, gdzie dźwignią ma być wzrost sprawności, tworzenia, doskonalenia i wykorzystania czynników produkcji. W koncepcji opisywanej przez Jewtuchowicz, w warunkach globalizujących się gospodarek najistotniejsze czynniki produkcji będące przedmiotem gry konkurencyjnej przyjmują postać czynników specyficznych, rzadkich, idealnie dopasowanych do potrzeb środowiska innowacyjnego. Zdolność do tworzenia i zdobywania rzadkich czynników produkcji decyduje

o innowacyjności terytorialnej. Takie podejście wskazuje na większą użyteczność koncepcji terytorialnych niż koncepcji przestrzennych w wyjaśnianiu procesów rozwojowych miast i regionów.

Współcześnie coraz bardziej nośną koncepcją wyjaśniania mechanizmu i istoty konkurencyjności staje się koncepcja kapitału terytorialnego (Camagni 2008; Camagni, Capello 2013). *Kapitał terytorialny* według Camagniego i Capello [2013] to „zbiór zlokalizowanych aktywów naturalnych, ludzkich, sztucznych, organizacyjnych, relacyjnych i poznawczych współtworzących konkurencyjny potencjał danego terytorium.” W koncepcji tej pojęcie *terytorium* jest przedmiotem wyznaczania warunków konkurencyjności, zaś za elementy kształtujące terytorium uznaje się :

- system zlokalizowanych efektów zewnętrznych (pieniężnych, technologicznych),
- system zlokalizowanych aktywności,
- system zlokalizowanych relacji bliskości,
- system kulturowych wartości,
- system reguł i praktyk definiujących modele *governance*.

Tym samym koncepcja ta nawiązuje do wypracowanej przez Schmitza idei efektywności zbiorowej. Zdaniem Schmitza [1995] „efektywność zbiorowa (kolektywna) to suma przewagi konkurencyjnej związanej z korzyściami zewnętrznymi i przewagi konkurencyjnej związanej ze wspólnym działaniem.” Tak więc korzyści zewnętrzne zlokalizowane w określonych przestrzeniach i wspólne działania w sposób synergiczny wyznaczają obszary badania przewagi konkurencyjnej.

Należy zatem postawić pytanie, czy przy zastosowaniu koncepcji kapitału terytorialnego, koncepcji konkurencyjności miast i regionów można wyznaczyć warunki brzegowe dla integracji zagospodarowania przestrzennego i rozwoju terytorialnego, a tym samym rozwinąć podstawę konceptualną dla zintegrowanego planowania przestrzennego.

W wyjaśnianiu związku między mechanizmem konkurencji, zagospodarowaniem przestrzennym i rozwojem można przyjąć dwa punkty widzenia, które mają postać orientacji. Są to:

- orientacja na czynniki (*inputs*), czyli poznanie sił sprawczych i napędowych mechanizmu konkurencyjnego,
- orientacja na produktywność (*outputs*).

W orientacji na czynniki przyjmuje się, że gra konkurencyjna w przekrojach terytorialnych toczy się między lokalizacjami i selektywnymi czynnikami konkurencyjności, które wyznaczają pozycję miast i regionów na ścieżkach wzrostu czy też rozwoju gospodarczego. Powstaje więc zagadnienie, istotne z punktu widzenia polityk: rozwoju oraz zagospodarowania przestrzennego, czy i na ile można skutecznie zarządzać lokalizacjami i koncentracją czynników konkurencyjności. Podstawą oceny czynnikowej są badania nierównowagi inwestycyjnej sektora przedsiębiorstw i sektora jednostek samorządu terytorialnego w różnych przekrojach terytorialnych.

Orientacja na produktywność, w wyjaśnianiu mechanizmów konkurencyjności pozwala na ujawnienie dwóch dominujących tendencji w przekrojach terytorialnych, a więc:

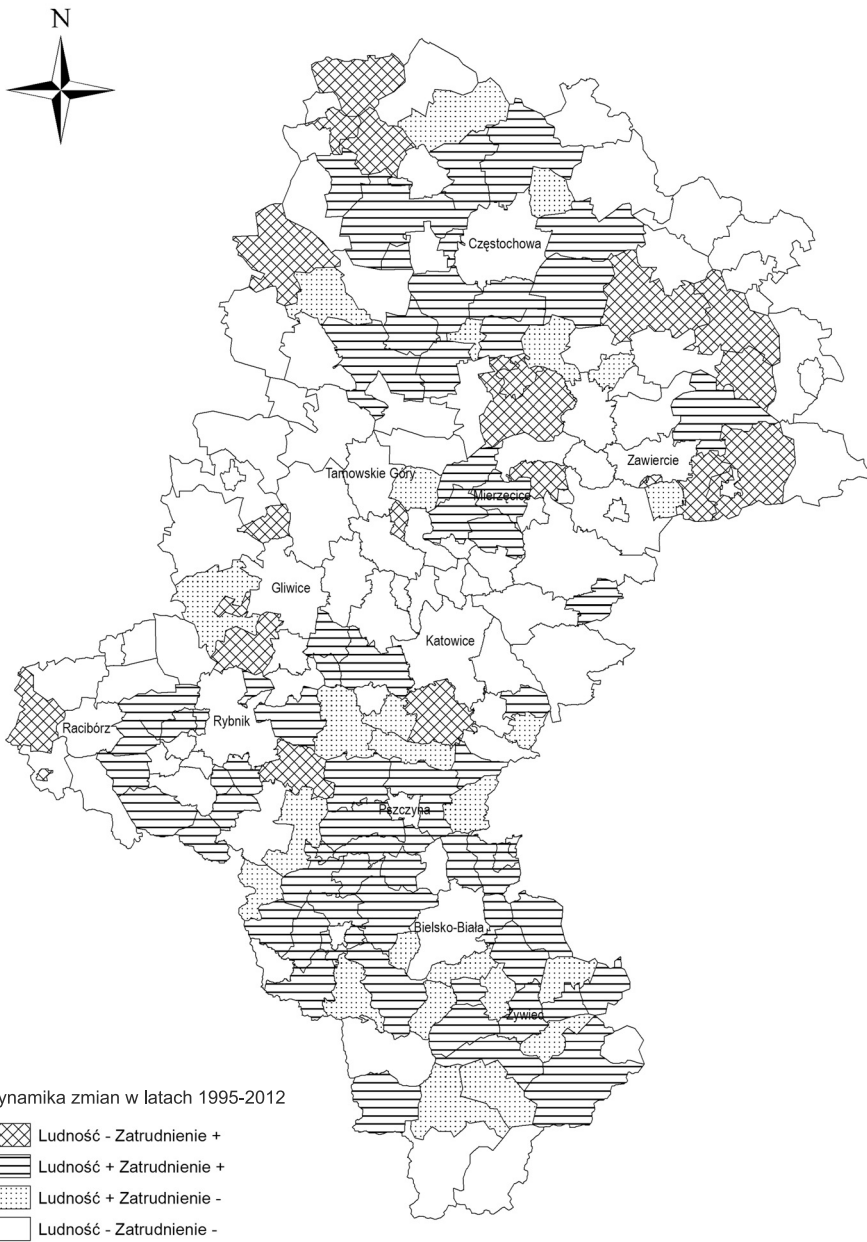
- spadającego tempa wzrostu produktywności pracy i kapitału, wskazującego na wyczerpanie się efektów restrukturyzacji i transformacji gospodarek w regionach i miastach oraz pogłębianie się przestrzennego zróżnicowania poziomu konkurencyjności miast i regionów,
- utrwalania się tendencji spadku zatrudnialności i liczby ludności wywołane zmianą cywilizacyjną oraz decyzjami migracyjnymi z obszarów poprzemysłowych objętych głęboką restrukturyzacją do obszarów metropolitalnych o wysokiej atrakcyjności dobrobytu, a więc możliwego do osiągnięcia wyższego statusu materialnego wyrażonego dochodami, pracą i standardem zamieszkania oraz relatywnie wyższej jakości życia [zob. *OECD* 2014].

Syntetycznym obrazem diagnostycznym poziomu konkurencyjności w przekrojach terytorialnych jest wstępna ocena pozycji miast z punktu widzenia dwóch kryteriów: dynamiki zmian ludności oraz dynamiki zmian zatrudnienia. W orientacji na produktywność przyjmuje się, że wynik gry konkurencyjnej może być przyjęty w polityce rozwoju miast i regionów za podstawę redystrybucji środków publicznych skierowanych na wzrost produktywności czynników rozwoju. W ujęciu makroekonomicznym produktywność i zatrudnialność stały się podstawowymi syntetycznymi miernikami stanu konkurencyjności miast i regionów. Jednocześnie, produktywność i zatrudnialność są podstawą oceny poziomu rozwoju miast i regionów ale także kryteriami redystrybucji środków. W układach terytorialnych redystrybuowane środki w dużej mierze skierowane są na wzrost atrakcyjności lokalizacyjnej dla gospodarstw domowych (atrakcyjność osiedleńcza) wywołując bardzo często zjawisko suburbanizacji. Procesy te można zobrazować za pomocą badania nierównowag inwestycyjnych sektora publicznego i sektora przedsiębiorstw.

W warunkach regionu poprzemysłowego i silnej koncentracji procesów restrukturyzacyjnych, w tym likwidacyjnych; szczególnego znaczenia nabiera ocena konkurencyjności z punktu widzenia zatrudnialności. Wychodząc z takiego założenia, obraz stanu konkurencyjności może być wyrażony przez ilustrację związku dynamiki zmian ludnościowych oraz dynamikę procesów zatrudnienia (ryc. 1).

Diagnoza taka pozwala na kategoryzację jednostek terytorialnych na ośrodki:

- o regresie gospodarczym i społecznym charakteryzujące się spadkiem liczby ludności i spadkiem liczby zatrudnionych, a w konsekwencji niską pozycją konkurencyjną w skali regionu i niskim prawdopodobieństwem wejścia na ścieżkę rozwojową [–Ludność, –Zatrudnienie];
- o wysokim poziomie dynamiki wzrostu konkurencyjności charakteryzujące się przyrostem liczby ludności i liczby zatrudnionych; są to w warunkach woj. śląskiego najczęściej małe, lokalne ośrodki miejskie i wiejskie leżące w strefach funkcjonalnych dużych ośrodków miejskich [+ Ludność, + Zatrudnienie];
- silnego wzrostu gospodarczego wyrażonego znacznym przyrostem liczby miejsc pracy z jednoczesnym ubytkiem liczby ludności; w warunkach woj. śląskiego są to ośrodki miejskie i małe jednostki podmiejskie przebudowujące ze względu na



Ryc. 1. Syntetyczny obraz diagnostyczny zmian poziomu konkurencyjności miast i gmin w woj. śląskim (1995-2012)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL (ryc. 1-3).

atrakcyjność lokalizacyjną swoją bazę ekonomiczną [– Ludność, + Zatrudnienie] oraz

- silnej suburbanizacji wyrażające się znaczną dynamiką przyrostu ludności i spadkiem zatrudnienia, co w warunkach woj. śląskiego oznacza, że jednostki te wzmacniają swoją atrakcyjność osiedleńczą, z jednoczesną redukcją poziomu konkurencyjności gospodarczej [+ Ludność, – Zatrudnienie].

Ocena makroekonomiczna stanu konkurencyjności wyrażanej konkurencyjnością w wymiarze terytorialnym wskazuje na:

- pogłębianie się różnicowań wewnątrzregionalnych,
- koncentrację procesów rozwojowych w wybranych ośrodkach miejskich, a więc silną koncentrację terytorialną przewag konkurencyjnych związanych z aktywnością ekonomiczną mieszkańców.

Można więc stwierdzić, że mimo interwencji publicznej skierowanej na restrukturyzację tradycyjnych sektorów w woj. śląskim, nie osiąga się wystarczających zmian w zakresie wzrostu konkurencyjności mierzonej wzrostem zatrudnialności i aktywności ekonomicznej ludności. Relatywnie wysoki poziom konkurencyjności regionu wyrażony wielkością produktu krajowego brutto *per capita* jest wynikiem ponadprzeciętnej produktywności pracujących. Dotychczasowe diagnozy konkurencyjności regionu mają charakter makroekonomiczny i sektorowy oraz w niskim stopniu wyjaśniają zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym. Konkurencyjność regionu z perspektywy zagospodarowania przestrzennego może być wyjaśniana z punktu widzenia procesów inwestycyjnych i ich wpływu na poziom rozwoju. Wyjaśnienie to może mieć charakter diagnozy nierównowagi inwestycyjnej.

## **2. Nierównowagi inwestycyjne w wymiarze terytorialnym jako podstawa oceny efektywności i skuteczności polityki rozwoju**

Ocena współzależności inwestycji bezpośrednio produkcyjnych i inwestycyjnych infrastrukturalnych, w tym komunalnych jest przedmiotem wielu badań i studiów przy bardzo silnym zróżnicowaniu stanowisk dotyczących formułowania strategii wzrostu zrównoważonego i niezrównoważonego. Szeroko dyskutowany w tym względzie jest model Hirschmana [1958] badający współzależność kosztów bezpośredniej działalności produkcyjnej i wielkości oraz kosztów infrastruktury. Hirschman określając tzw. korzyści równoważące wskazuje, jakie uwarunkowania ich osiągnięcia powinny być brane pod uwagę przy wyznaczaniu kierunków zagospodarowania przestrzennego. Zasadniczo formułowane są dwa przeciwstawne stanowiska. Zwolennicy rozwoju przez niedostatek inwestycji infrastrukturalnych stoją na stanowisku, że powinny one być podejmowane, gdy istnieje na nie popyt. Przeciwnicy powyższej hipotezy wskazują na wyższość strategii pobudzania roz-

woju przez decyzje polityczne (pozarynkowe) o kierunkach inwestycji infrastrukturalnych.

Diagnoza terytorialnego wymiaru nierównowag inwestycyjnych dla woj. śląskiego obejmuje badanie współzależności dwóch procesów:

- bezpośrednich inwestycji produkcyjnych w przekroju terytorialnym, dla których użyto wskaźnika wartości brutto środków trwałych w przedsiębiorstwach na 1 mieszkańca zakładając, że wyraża on w sposób skumulowany procesy inwestycyjne sektora przedsiębiorstw;



Ryc. 2. Syntetyczny obraz nierównowag inwestycyjnych sektora publicznego i sektora przedsiębiorstw w miastach na prawach powiatów i powiatach woj. śląskiego w 2007 r.



Ryc. 3. Syntetyczny obraz nierównowag inwestycyjnych sektora publicznego i sektora przedsiębiorstw w miastach na prawach powiatów i powiatach woj. śląskiego w 2011 r.

- bezpośrednich inwestycji infrastrukturalnych podejmowanych przez samorząd terytorialny, dla których użyto wskaźnika wartości brutto środków trwałych w gminnych i powiatowych samorządowych jednostkach organizacyjnych na 1 mieszkańca zakładając, że wyrażają one w sposób skumulowany procesy inwestycyjne sektora komunalnego.

Wynikiem przeprowadzonego badania jest obraz syntetyczny nierównowag inwestycyjnych, który kategoryzuje miasta i powiaty w woj. śląskim na ośrodki (ryc. 2-3):



- o relatywnie niskiej intensywności procesów inwestycyjnych sektora komunalnego i sektora przedsiębiorstw (obszary stagnacyjne) [–PRW, –PUB];
- o relatywnie wysokiej intensywności procesów inwestycyjnych sektora komunalnego i sektora przedsiębiorstw (obszary rozwojowe) [+PRW, +PUB];
- o relatywnie niskiej intensywności procesów inwestycyjnych sektora komunalnego i relatywnie wysokiej intensywności procesów inwestycyjnych sektora przedsiębiorstw (obszary nierównowagi rozwojowej o dużej presji na komunalne inwestycje infrastrukturalne) [+PRW, –PUB] oraz
- o relatywnie wysokiej intensywności procesów inwestycyjnych sektora komunalnego i relatywnie niskiej intensywności procesów inwestycyjnych sektora przedsiębiorstw (obszary nierównowag koncentracji monofunkcyjnych zespołów osiedleńczych) [–PRW, +PUB].

Diagnoza stanu nierównowag inwestycyjnych wskazuje na podejmowanie przez władze lokalne inwestycji infrastrukturalnych według kryterium decyzji politycznych (doprowadza to do niskiej efektywności inwestycji infrastrukturalnych, szczególnie na terytoriach dotkniętych procesami suburbanizacji). Duża samodzielność inwestycyjna gmin na tych obszarach może prowadzić do trwałej nierównowagi rozwoju i nieefektywności użytkowania terenów. Efektywność zbiorowa związana z przewagą konkurencyjną opartą na korzyściach zewnętrznych i wspólnym działaniu może być trudno osiągalna w warunkach przestrzennej fragmentacji procesów inwestycyjnych.

Porównanie oceny nierównowag inwestycyjnych dla lat 2007 i 2011 wskazuje na względną trwałość tych procesów w przekrojach terytorialnych woj. śląskiego.

Tytułem uogólnienia można sądzić, że przejawem nierównowag inwestycyjnych w układach przestrzennych jest dezintegracja terytorium. Polega ona m.in. na:

- monofunkcyjności struktur zamieszkania (urbanizacji) – gminy bez bazy ekonomicznej;
- braku efektywności użytkowania terenu jako zasobu wspólnego;
- powstawaniu napięcia przestrzennego wywołanego przepływami i transferami kapitału terytorialnego;
- zbiorowo kształtowanej postawie „gapowicza” na poziomie inwestycji samorządu terytorialnego.

Istnieje zatem konieczność rozwinięcia sformułowanych m.in. przez Markowskiego hipotez badawczych pozwalających łączyć ze sobą procesy rozwojowe z procesami zagospodarowania przestrzennego w warstwie wyjaśniającej i w warstwie normatywnej [zob. Markowski 2011]. Użyteczna dla tego celu może być koncepcja kapitału terytorialnego upowszechniona przez zespoły badawcze Capello *et al.* [2008, 2010, 2013] i Camagniego [2002, 2008, 2013].

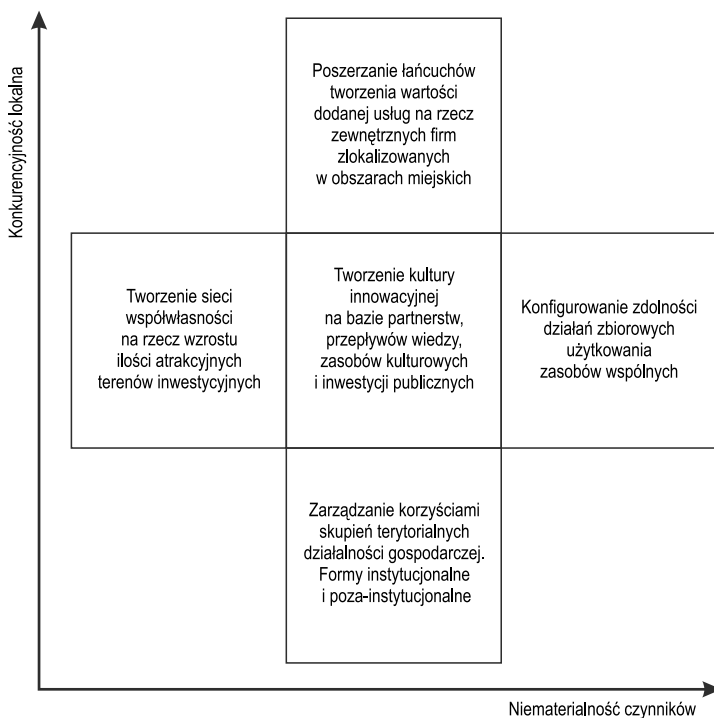
### 3. Użyteczność koncepcji kapitału terytorialnego dla integracji planowania rozwoju i planowania przestrzennego

Planowanie rozwoju miast i regionów oparte na koncepcji kapitału regionalnego zakłada współzależność dwóch procesów:

- rywalizacji (w tym konkurencyjności) o dobra publiczne, wspólne i prywatne oraz
- materialności czynników rozwoju zakładając wzrost znaczenia niematerialnych czynników w zdobywaniu przewag konkurencyjnych i wchodzeniu na ścieżkę trwałego wzrostu.

Niemniej jednak brak jest jednoznacznego pokazania, jak niematerialność czynników rozwoju i wzrost napięcia konkurencyjności „przekładają się” na formy zagospodarowania przestrzennego i użytkowania terenów. Podstawą koncepcji kapitału terytorialnego jest *macierz innowacyjności* (ryc. 4), w której centrum są niematerialne czynniki wzrostu i konkurencyjność o zasoby wspólne.

W tym sensie polityka rozwoju miast i regionów koncentruje się na tworzeniu kultury innowacyjnej na bazie partnerstw, przepływów wiedzy, zasobów kulturowych i inwestycji publicznych. Pozostałe obszary budowania przewag konkurencyjnych i po-



Ryc. 4. Kapitał terytorialny w koncepcji rozwoju miast i regionu

Źródło: Opracowanie na podstawie [Camagni, Capello 2013].

większania potencjału wzrostu są współzależnie powiązane z rdzeniem, jakim jest kultura innowacyjności. W wymiarze terytorialnym kultura innowacyjności jest przedstawiana i opisywana jako lokalne środowiska innowacyjne. Natomiast w wymiarze przestrzennym brak jest jednoznacznie określonych form przestrzennych i użytkowania terenu właściwych dla środowisk przedsiębiorczości. Przyczyn tego można upatrywać w rozerwaniu związku między wypracowanymi w warsztacie planowania przestrzennego formami użytkowania terenu a systemem ewidencji gruntów istotnym dla polityki fiskalnej. Kodyfikacja form własności terenów jest w głównej mierze podporządkowana polityce fiskalnej oraz prawnemu obrotu nieruchomościami.

Wydaje się, że dotychczas planowanie przestrzenne koncentrowało się na wyznaczaniu w przestrzeniach fizycznych granic między terenami traktowanymi jako dobra publiczne a terenami użytkowymi jako dobra prywatne oraz na regulowaniu dopuszczalności form użytkowania dóbr prywatnych w przestrzeniach fizycznych. W niskim stopniu potrafiło dać podstawy dla perspektywy przestrzennej włączania i waloryzacji niematerialnych czynników rozwoju i w ustalanie dopuszczalnych form użytkowania terenu. W fazie „inkubacji” znajduje się ustalenie relacji pojęciowych i wyjaśniających między inteligentnym rozwojem a inteligentnymi przestrzeniami publicznymi zmieniającymi sposób myślenia użytkowników miast oraz skłaniających ich do akceptacji nowych idei rozwoju (np. miasta bez samochodów, immunologicznej wartości przestrzeni miejskich, itp.).

Koncepcja kapitału terytorialnego może być impulsem do wyznaczania kierunku integracji planowania przestrzennego i planowania rozwoju przez nadanie czynnikom rozwoju specyficznego kontekstu przestrzennego. Wprowadzenie go przez rozwiązania regulacyjne do warsztatu planistycznego wymaga doskonalenia wiedzy o połączeniu różnych perspektyw teoretycznych bazujących na wyznaczaniu efektywności użytkowania różnych czynników rozwoju w ich kontekstach przestrzennych.

## Literatura

- Camagni R., 2002, *On the Concept of Territorial Competitiveness: Sound or Misleading?*. Urban Studies, t. 39, nr 13, s. 2395-2411.
- Camagni R., 2008, *Regional Competitiveness: Towards a Concept of Territorial Capital*, [w:] *Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe. European Competitiveness and Global Strategies*, R. Capello, R. Camagni, B. Chizzolini, U. Fratesi. Springer-Verlag, Berlin Heidelberg.
- Camagni R., Capello R., 2013, *Regional Competitiveness and Territorial Capital: a Conceptual Approach and Empirical Evidence from the European Union*. Regional Studies, RSA, t. 47, nr 9, October 2013, s. 1383-1402.
- Capello R., Camagni R., Chizzolini B., Fratesi U., 2008, *Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe*. European Competitiveness and Global Strategies, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg.

- Capello R., Caragliu A., Nijkamp P., 2010, *Territorial Capital and Regional Growth: Increasing Returns in Knowledge Use*. Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, t. 102, nr 4, s. 385-495.
- Hirschman A. O., 1958, *The Strategy of Economic Development*. New-Haven, Yale University Press.
- Jewtuchowicz A., 2005, *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*. Wyd. UŁ, Łódź.
- Klasik A., 2002, *Strategie regionalne. Formułowanie i wdrażanie*. AE w Katowicach, Katowice.
- Klasik A., 2006, *Przedsiębiorczość, konkurencyjność i rozwój regionalny*. AE w Katowicach, Katowice.
- Markowski T., 2011, *Funkcjonowanie gospodarki przestrzennej – założenia budowy modelu zintegrowanego planowania i zarządzania rozwojem*, [w:] *System planowania przestrzennego i jego rola w strategicznym zarządzaniu rozwojem kraju*, T. Markowski, P. Żuber (red.). Studia KPZK PAN, t. CXXXIV, Warszawa.
- Martin R., 2005, *A Study on the Factors of Regional Competitiveness*. Draft final report for The European Commission, Directorate-General Regional Policy, University of Cambridge, Cambridge.
- OECD, 2014, *How's Life in Your Region? Measuring Regional and Local Well-being for Policy Making*. OECD Publishing.
- Porter M., 1994, *Strategie konkurencji*. PWE, Warszawa.
- Porter M., 2008, *On Competition*. Harvard Business Press, Boston.
- Schmitz H., 1995, *Collective Efficiency: Growth Path for Small Scale*. Journal of Development Studies, 31, 4, s. 529-566.
- Szczupak B., Ochojski A., Zieliński T., 2005, *Regionalne środowisko przedsiębiorczości*, [w:] *Przedsiębiorczy i konkurencyjny region w teorii i polityce rozwoju regionalnego*, A. Klasik (red). Biuletyn KPZK PAN, z. 218, Warszawa.